

УДК 1(091)(430)(092)

ГАЛУЩАК Мар'яна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (mary_jane_83@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5088-8701>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.38.182724>

Бібліографічний опис статті: Галушак, М. (2019). Душа і світ Освальда Шпенглера. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 38, 24–35. doi: 10.24919/2522-4700.38.182724.

ДУША І СВІТ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА

Анотація. *Мета.* У статті осмислюється антагонізм культури та цивілізації через дві полярності людської свідомості – світ і душа. **Методологія.** У статті використовується метод порівняння, який дає змогу побачити непомітні переходи, що здійснює культура на шляху до цивілізації, а також побачити, у який спосіб душа входить у світ, зливається з ним, що приводить до якісно нового утворення, або до остаточного розпаду добре знаних форм людської життєдіяльності. **Наукова новизна.** Особливістю статті, є те, що вихід на поняття культури і цивілізації робиться через протиставлення понять «душа» і «світ», які містять в собі діалектичні поняття змісту і форми. Розведеність цих понять у культурі та цивілізації призводить до неповноти знань, до нагромадження змістів без конкретної оформленості, або до переваги форми, яка позбавлена змістової наповненості. А синтез навпаки, це цілісність, одушевлений світ, який наповнений життям, а значить і смыслом. **Висновки.** На основі праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» виявлено, що співвідношення світу і душі, їхня взаємопов'язаність і взаєморозвиток, постають у відношенні один до одного як форма до змісту. Якщо порушений баланс змісту і форми, то і життєвий простір, людська культура зазнають незворотних змін. Душевне в культурі і формальне в цивілізації – це два основні

змісти, які визначають світ, у якому живуть люди, і тому саме цей аспект має бути особливо цікавим для нас, бо торкається не лише людства загалом, але і кожного зокрема. Енергія цивілізації завжди спрямована на зовнішнє, на продукування пустопорожніх форм, на заміну природного та життєствердного – штучним і споживацьким. Саме тут простежується тісний зв'язок культури з душею чи душі з культурою, основою яких постають творчі, спонтанні, життєствердні сили віри, надії, любові і похідні від них цінності, спрямовані на зростання людського в людині, на безкорисливість учинків, на творення краси заради краси, на примноження добра заради самого добра.

Ключові слова: душа; світ; зміст; форма; культура; цивілізація; картина світу; свідомість.

HALUSHCHAK Mariana – Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Philosophy named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (mary_jane_83@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5088-8701>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.38.182724>

To cite this article: Halushchak, M. (2019). Dusha i svit Osvalda Shpenhlera [The soul and the world of Oswald Spengler]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 38, 24–35. doi: 10.24919/2522-4700.38.182724 [in Ukrainian].

THE SOUL AND THE WORLD OF OSVALD SPENGLER

Summary. Purpose. The article deals with the antagonism of culture and civilization through two polarities of human consciousness – world and soul. **Methodology.** The article uses a method of comparison that allows one to see the imperceptible transitions that culture makes on the path to civilization and also to see how the soul enters the world, merges with this world leading to a qualitatively new formation or to the final collapse of the well-known forms of human life. **Scientific novelty.** The peculiarity of the article, first of all, is that the approach to the concepts of culture and civilization is made by contrasting the concepts of soul and world, which contain the dialectical concepts of content and form. The tenuity of these concepts in

*culture and civilization leads to incomplete knowledge, to the accumulation of content without a specific design, or to the advantage of a form devoid of meaningful content. Synthesis, on the contrary, is a wholeness, an animated world, which is filled with life and, therefore, meaning. **Conclusions.** Based on the work of Oswald Spengler, «The Decline of Europe», it has been found that the relation between the world and the soul, their interconnectedness and mutual development, appear in relation to each other as a form of content. If the balance of content and form is violated, then the living space, the human culture are affected irreversibly. Spiritual in culture and formal in civilization – these are the two main meanings that define the world in which people live, that is why this aspect should be especially interesting for us, because it affects not only humanity as a whole, but also everyone in particular. The energy of civilization is always directed to the external, to the production of empty forms, to replace the natural and life-affirming by artificial and consumer-oriented. It is here that the close connection of culture with the soul or soul with culture is traced, based on the creative, spontaneous, life-affirming forces of faith, hope, love and their derivative values aiming at the growth of the human in the person, the selflessness of actions, the creation of beauty for the sake of beauty, for the multiplication of good for the sake of goodness itself.*

Keywords: *soul; world; content; form; culture; civilization; outlook; consciousness.*

*«Культура и цивилизация – это
живое тело душевности и ее мумия»
О. Шпенглер*

Постановка проблеми. Одна з основних тем «Занепаду Європи» О. Шпенглера – антагонізм культури та цивілізації. Цій темі присвячено доволі велику кількість оглядово-критичних й аналітичних матеріалів, у яких цей досить неоднозначний «культурологічний бестселер», «культурологічний роман» (як часто характеризують працю) буквально розбирають по словах, а потім заново вибудовують логіку саморозгортання шпенглерівських культурологічних побудов. Якщо актуальність тематики на початку ХХ ст. була своєрідним одкровенням, симптоматикою часу, який настає, то сьогодні на початку ХХІ ст., ця тема не лише не

втрачає гостроту, а навіть навпаки, задає тон сучасним розмірковуванням про долю і перспективи європейської цивілізації, яка щоразу частіше набуває характеристик такої, яка втратила душу, і відзначається особливою любов'ю до всього механічного, штучного, а значить такого, що давно втратило життєдайність і життєспроможність, символічність і сакральність, глибину і автентичність. Крім цього, саме Європа (звідси – європейський тип життя, європейські цінності) довгий період людської історії намагалася бути тим зразком (чи не-до-зразком), на який мали б рівнятись усі інші периферійні культури; саме європейські цінності мали стати цінностями загальносвітового масштабу, а європейський стиль життя як найбільш прийнятний і затребуваний для дійсно освіченої, інтелектуально орієнтованої людини, яка є на вершині світу. Європа, як культурне осердя всього західного світу, з непомірними амбіціями на розширення свого впливу на інші культури, на Схід, який довгий час відгороджувався від просвічених європейських впливів, не може не викликати здивування, захоплення й цікавості, тим більше в світлі гучних віщувань про її занепад, смерть чи кінець. Незмінний інтерес і дискусії, що тривають навіть у XXI ст., ставлять запитання: Як помирає Європа? Що є свідченням її кінця і чи дійсно це свідчення про її кінець? Зрештою, що все-таки занепадає, а що набуває нових, небачених досі сил і можливостей? І яке у всіх цих процесах місце займає безпосередньо сама людина як творець/руйнівник «нової культури» без душі, врешті, якими змістами і в яких формах постає сьогодні вона сама? Подібних питань є велика кількість, а в різноголосі сьогоднішнього доволі мало конкретних і однозначних відповідей.

Аналіз досліджень. Аналіз як минулого, так і нашого сьогоднішнього, знову таки передбачає, що основними поняттями й об'єктами розгляду, до яких все у цьому світі зводилось і зводиться так чи так є культура і цивілізація. Ця тема – доволі цікава під кутом зору кризи як сутнісного діагнозу сьогоднішнього, яка «не лише охопила основні аспекти життєдіяльності, що стосуються умов існування, але й зачепила установки свідомості, які забезпечували цілісність і цільність людського буття та культури, надавали смислу та цінності» (Галушак, 2018, с. 59). Крім цього,

проблема культури і цивілізації є тим осердям, навколо якого постійно вибудовуються різноманітні теорії, гіпотези та прогнози, що пов'язані з майбутнім усього людства загалом. Свідченням виступає величезний пласт матеріалу з цієї проблематики, бо культура, будучи «другою природою людини», не може не викликати зацікавлення і рефлексії з приводу самої людини і впливів на формування в її свідомості. Велика кількість мислителів одностійна в тому, що культура є явищем синтетичним, яке володіє рисами загальної поширеності і універсальності. Цієї думки дотримувався і Е. Тейлор, який зауважив, що культура постає сумою явищ загального характеру, де її цілісність обумовлена універсальністю законів еволюції і основні принципи культури повторюються у кожного народу, що засвідчує деяку вихідну спільність цієї суто людської сфери життєдіяльності (Тейлор, 2001). З цього приводу А. Вебер свого часу запропонував створити особливу науку – культурсоціологію, яка б займалася цілісним осягненням історії людства, що збігається зі становленням історії культури (Вебер, 1998). Величезну увагу проблемам культури й цивілізації приділили і представники неокантіанства (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд, Е. Кассіпер), пов'язуючи їх з ціннісно-символічною сферами людської життєдіяльності, які, знову таки, є тим, спільним що монолітно об'єднує людство в деяке Єдине; безперечно, не могли цієї проблеми оминати і представники «філософії життя» (Ф. Ніцше, А. Бергсон, О. Шпенглер, Г. Зіммель та ін.), у яких доволі часто культура поставала закостенілими формами самого життя і суперечила вихідним принципам живого як деякого творчого пориву, але вкотре поставала долею будь-якої мислячої істоти і була репрезентантом людськості. Кінець ХХ – поч. ХХІ ст., який часто пов'язують із філософією постмодернізму, особливо активно звертає свій погляд до підвалин культури, яка на сьогодні, за твердженням філософів-постмодерністів (Ж. Бодрійяра, Ж. Дельоза, Ж.Ф. Ліотара та ін.) перебуває в кризовому стані і на світову арену виходять цивілізаційні процеси поверхового характеру, де, за словами Гертруди Стайн, «все знаходиться в розладі з усім», де високе й масове набуває однакової цінності чи знецінення, де чисті сфери думки чи будь-якої сфери людської життєдіяльності (релігія,

наука, мистецтво) втрачають свою простоту, спеціальну орієнтованість, а натомість з'являються у дивних, не властивих цим сферам іпостасях і формах. Цивілізація як доля культури не може не приковувати до себе поглядів інтелектуально мислячих людей, бо зрозумілим постає і те, що цивілізація і для нас сьогоднішніх постає не просто долею, реальністю, в якій нам доводиться жити. У цьому ракурсі «Занепад Європи» О. Шпенглера постає доволі цікавим явищем в інтелектуальному набутку західної філософії, бо мислитель не просто констатує факт переходу, але і на прикладі інших культур показує хід розгортання цього процесу, а з іншого боку – метафоричність, інколи пряма літературність стилю написання, рефлексія над онтологічними засадами людського способу життя дають поштовх до переосмислення уже відомого.

Мета статті – розгляд дещо інших понять, які, можливо, не так часто аналізуються у зв'язку із «Занепадом Європи», але при цьому незримо відіграють не менш важливу роль, позаяк є сутнісними поняттями/основами самого життя і лежать в основі будь-якої культури – це світ і душа.

Виклад основного матеріалу. Якими постають світ і душа? У якому відношенні вони постають один до одного? Ці питання не менш важливі і цікаві, бо безпосередньо стосуються не лише культури й цивілізації, але і самої людини як окремого індивіда. «Душа і світ – цією полярністю вичерпується сутність нашої свідомості», де межі недосяжного граничать зі зримими горизонтами, де душа має здатність переживати в собі і одночасно творити весь цей світ історичного становлення, при цьому роблячи його (світ) вираженням свого типу існування, але, знову-таки, будучи мізерним елементом, тільки миттєвим спалахом у ньому (Шпенглер, 1998, с. 241). Інакше кажучи, «в кожній свідомості присутня душа і чуже цій душі, – світ. Душа у кожного своя, тому і чуже цієї душі у кожного своє. Це означає, що у кожного свій світ» (Степун, 1922, с. 8–9). Звідси, і теза Шпенглера: «є стільки світів, скільки людей». Втрачаючи душу, світ втрачає саме життя, свою життєздатність, дивовижність, де диво замінюється випадком, спонтанність творчості станом афекту, глибина поверхнею.

Взаємообумовленість душі і світу, які зв'язані між собою самим життям, на думку О. Шпенглера, позначена ще й особли-

вим прагненням, яке не знає спокою і живе в кожній душі, незалежно від того, чи це душа народу, нації, культури чи окремої людини, і полягає воно у повному самоздійсненні, у створенні *свого* світу, де б втілилась повнота самовираження, втілена єдність, яку треба підпорядкувати формі і водночас присвоїти собі. «Закінчений світ є випромінювання, є перемога душі над чужими силами» (Шпенглер, 1998, с. 242), перемога космосу над хаосом, смислу над безглуздим плином часу, де «ідея хоче здійснитися, і здійснення її відбувається в картині світу» (с. 243), де світ постає тією формою, яка очікує свого наповнення змістом. І цим змістом постає живе творення людських рук, чуттєвості і мислення. Культура, яка сповнена символіки, і є, на думку О. Шпенглера, життєвим втіленням цієї душі. «Культура – це могутня творчість душі, яка дозріває», тому саме культура засвідчує і фіксує найперші порухи людської душі – «чи це народження міфу, як вираження нового боговідчуття, – чи розквіт високого мистецтва, сповненого глибокої символічної необхідності, – чи це іманентна дія державної ідеї серед груп народів, які об'єднані єдиним світовідчуттям і єдністю життєвого стилю» (Графф, 2011). Звідси, культура як втілення живої душі завжди глибоко суб'єктивна, бо виражає глибину розуму, потужність емоцій і силу волі конкретної групи, певного народу, окремого індивіда, які постають осердям і головними діячами/творцями культури.

Єдність і глибина – ось основні інтенції не лише культури, але і самої душі, і як тільки єдність розпадається і перестає прослідковуватись у людських діях та мисленні, трансформуючись в одноразові дійові акти, які позбавлені глибинного сенсу й більше не мотивують, а лише утверджують частковості, з цього часу є сенс говорити про те, що культура втрачає свій зміст, свою душу, а з цим і свою життєдайність, набуваючи ознак закостенілості та машинності. Сам світ відтепер постає тільки деякою локальністю, позбавленою змісту, стає просто тим, що населяють люди. Форма світовідчуття людей, яким доводиться жити в цьому «новому» світі, якісно інша, тут радше присутня більше ілюзія форми, сама картина світу відрізняється розретушованістю фарб, змазаністю смислу, довільною грою світла і тіні, де за зовнішнім блиском не приховується глибинний зміст. Народжується якісно

інше «чуже» людській свідомості, народжується цивілізація, яка засвідчує «вмирання творчих (з рос. – *созидающих*) енергій в душі; проблематизм світовідчуття; заміна питань релігійного і метафізичного характеру питаннями етики і життєвої практики. У мистецтві – розпад монументальних форм, швидка зміна чужих, які входять у моду стилів, розкіш, звичка і спорт. В політиці – перетворення народних організацій на практично зацікавлені маси, влада механізму і космополітизму, перемога світових міст над сільськими далями, влада четвертого стану» (Графф, 2011). Врешті, перемагають ті сили, які можна назвати тіньовою стороною душі, але уже не душею, відбитком культури, але не культурою, на сцену виходять далеко не привабливі сторони, які довгий період людської історії вважалися дечим непристойним, аморальним, а сьогодні постають типовою характеристикою сучасної цивілізації,

коли перелюб стає щирим, а груба практика забезпечує просування на службі, коли шахрайство – це підприємництво і є основним автором плагиату, коли шляхетність досягається бандитизмом, а титули видають за хвастощі, коли істина – це неправда з правильним пасмом, а Бог – це Якщо виходити із застарілого порядку денного... <...> Пороки ніколи не є смертельними в сучасному світі, лише добродесність породжує хворобливо неприємні симптоми, такі як докори сумління, честь і стриманість. Скарга – це сьогодні заслуга людини, яка не продається, просто не тягне на себе. (Raphael, 1998)

Світ зазнав безповоротних змін, де такі поняття, як душа, духовність радше постають як застарілий, але красивий зворот, який більше нічого в собі не містить, бо відтепер сам світ постає, за влучним виразом Ч. Тейлора, *тільки* тим, *що* населяють люди, він хоч і надає форму їх досвіду, почуттям, мисленню, баченню, але попри все позбавлений здатності наповняти змістом, тому «світ людей, які відчувають себе на роздоріжжі (з рос. – *перепутье*), відмінний від світу впевнених у своєму світогляді» (Тейлор, 2001, с. 34), або ж, дотримуючись логіки саморозгортання шпенглерівської думки, світ, який втратив душу, з необхідністю пря-

мує до свого завершення, він вичерпав свої можливості, вичерпав час самого життя, механізувавши і машинізувавши те, що апріорі не мало б піддаватись формалізації, бо форма – це завжди орієнтація на зовнішнє, і вона яскраво домінує в орієнтації людини цивілізованої, на відміну від людини культурної, де процес зворотний, і вся її енергія спрямована на продукування внутрішніх змістів, які надають смислу і набувають тієї форми, яка наперед задана саме змістом.

Висновки. Безперечно, цивілізація – це якісно інший крок у розумінні і сприйманні світу і себе в цьому світі, це доля кожної великої культури (як це показує історичний досвід людства), яка завжди пов'язана із досягненням повноти самовираження і втілення, «як тільки ціль досягнута і ... вся повнота внутрішніх можливостей завершена і зовнішньо здійснена, культура раптово відмирає, її кров згортається, сили надломлюються – вона стає цивілізацією» (Графф, 2011). Енергія цивілізації завжди спрямована на зовнішнє, на продукування пустопорожніх форм, на заміну природного і життєствердного штучним і споживацьким, тобто таким, що, по суті, позбавлене цінності саме собою, бо культура, так чи так, міцно переплетена «із сукупністю об'єктів, які зв'язані із загальнозначимими цінностями і оберігаються ці об'єкти заради цих же цінностей» (Риккерт, 1995). Саме тут простежується тісний зв'язок культури з душею чи душі з культурою, основою яких постають творчі, спонтанні, життєствердні сили віри, надії, любові і похідні від них цінності, які спрямовані на ріст людського в людині, на безкорисливість вчинків, на творення краси заради краси, на примноження добра заради самого добра, де потенціал світла неодмінно розсіюється в хаосі різнорідних думок і гармонізує їх у чітку структуровану систему. Але переродження культури в цивілізацію, заміна живої душі об'єктивним духом є тим поступальним процесом, який за своєю суттю є неунікним, навіть немінучим, як і немінуче те, що діти усе ж рано чи пізно виростають, якби ми цьому не противились, і стають дорослими, погляд яких спрямований уже на зовнішній благоустрій, на стиль і форму свого існування, а творчість і дитяча спонтанність підпадають під сферу «ребячества», яке собі може дозволити не кожен та й не до речі воно у світі людей, інтереси яких підпорядковані сферам утилітарного та практич-

ного. Але незважаючи на те, чи культурними установками чи цивілізаційними процесами живе сьгоднішнє суспільство, незмінним залишається одне – це людська властивість ставити собі питання: «Хто ми?», і за звичкою люди відповідають на це питання, посилаючись на те, що для них є важливим, ціннісним, що ідентифікує їх і надає їхньому життю смислу, а це і релігія, і світоглядні особливості тієї чи тієї групи/народу, до яких індивід себе відносить, навіть відбувається ідентифікація на рівні цивілізаційному, бо, врешті, «ми знаємо, хто ми є, тільки коли ми знаємо, хто ми є, і найчастіше тільки тоді, коли ми знаємо, проти кого ми» (Huntington, 1997). Цивілізація, яка приходить на зміну культурі, вміщає у себе цю культуру, абсорбує і розсіює її по всьому своєму «тілі», іноді до такого рівня, що назовні яскраво виділяється лише тілесність, а душа ховається в тіні, викликаючи підозру про свою відсутність, але, попри все, закостеніння духу в цивілізаційних формах, будучи суперечливим моментом самого життя, є явищем не тривалим, жива людська душа, діяльнісна суть людської натури, метання духу і постійні пошуки того «Хто я в цьому світі? Де моє місце? І в чому смисл мого існування?», постають тими моментами, які у цьому мінливому світі засвідчують деяку незмінність і стабільність, є тим спонукальним мотивом, який змушує людину повертатись (добровільно чи силою) до живих витоків того, що робить нас тими, ким ми є і ким покликані бути, – людьми, маленькими чи великими, це не так і важливо, головне – унікальними й неповторними, які творять і руйнують свої ж світи, тією «мислячою тростиною», яка в рівному співвідношенні буває як грізною у своїй силі, так і нищою у своїх падіннях, але в будь-якому випадку сповненою життя і тим самим викликає непідробне здивування, захоплення, що змушує нас знову і знову шукати відповіді на одні й ті самі запитання, які є спільними для всіх епох у всі часи. Ймовірно, «занепад Європи», який свого часу бачили і Ніцше, і Шпенглер, є свідченням не просто кінця чогось величного в історії європейської частини людства, але і знаменує собою початок пошуків нового, нових альтернатив, відкриття нових світів, які більше відповідали б запитам і потребам людського духу, де оновлені творчі сили душі мали б змогу творити нову людину з новою культурою, яка надихатиме й мотивуватиме.

Література

- Вебер, А.** (1998). Германия и кризис европейской культуры. (Т. Егорова, Пер.). *Избранное: кризис европейской культуры* (с. 169–198). Санкт-Петербург: Университетская книга.
- Галушак, М.** (2018). Філософсько-культурологічний аналіз поняття «криза». *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», 39*, 58–76. doi: 10.24919/2522-4727.39.139563.
- Графф, А.** (2011). *Философия культуры О. Шпенглера*. Москва: Праксис.
- Риккерт, Г.** (1995). *Науки о природе и науки о культуре*. (С. Гессен, Пер.). (с. 44–128). Москва: Республика.
- Степун, Ф.** (1922). *Освальд Шпенглер и Закат Европы* (с. 5–32). Москва: Берег.
- Тейлор, Ч.** (2001). *Структуры закрытого мира*. (Д. Узланер, Пер.). *Логос*, 3, 33–54.
- Шпенглер, О.** (1998). *Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: образ и действительность*. (Н. Гарелин, Пер.). (Т. 1). Минск: ООО «Попурри».
- Raphael, F.** (1998). Strictly personal. *Prospect magazine*. Retrieved from <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/4077-strictlypersonal>.
- Huntington, S.** (1997). The west and the rest. *Prospect magazine*. Retrieved from <https://www.prospectmagazine.co.uk/author/samuel-huntington>.

References

- Veber, A.** (1998). Germaniia i krizis evropeiskoi kultury [Germany and crisis of the European culture]. (Т. Egorova, Trans.). *Izbrannoe: krizis evropeiskoi kultury – Select: Crisis of the European culture* (pp. 169–198). Saint Petersburg: Universitetskaia kniga [in Russian].
- Halushchak, M.** (2018). Filososfsko-kulturolohichnyi analiz poniattia «kryza» [Philosophical and cultural analysis of the concept of «crisis»]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Problems of Humanities. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 39*, 58–76. doi: 10.24919/2522-4727.39.139563 [in Ukrainian].
- Graff, A.** (2011). *Filosofiiia kultury O. Shpenglera* [Philosophy of the culture of O. Shpenglera]. Moscow: Praksis [in Russian].

- Rikkert, G.** (1995). *Nauki o prirode i nauki o kulture [Sciences about nature and sciences about a culture]*. (S. Gessen, Trans.). (pp. 44–128). Moscow: Republic [in Russian].
- Stepun, F.** (1922). *Osvald Shpengler i Zakat Evropy [Oswald Shpengler and Sunset of Europe]*. (pp. 5–32). Moscow: Bereg [in Russian].
- Teilor, Ch.** (2001). Struktury zakrytogo mira [Structures of the closed world]. (D. Uzlaner, Trans.). *Logos*, 3, 33–54 [in Russian].
- Shpengler, O.** (1998). *Zakat Evropy: ocherki morfologii mirovoi istorii: obraz i deistvitelnost [Sunset of Europe: Essays are morphologists of world history: Appearance and reality]*. (N. Garelin, Trans.). (Vol. 1). Minsk: ООО «Popurri» [in Russian].
- Raphael, F.** (1998). Strictly personal. *Prospect magazine*. Retrieved from <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/4077-strictlypersonal>.
- Huntington, S.** (1997). The west and the rest. *Prospect magazine*. Retrieved from <https://www.prospectmagazine.co.uk/author/samuel-huntington>.

Стаття надійшла 31 вересня 2019 року.